

ADORJÁNI ZSOLT

II. Arsinoé emlékezete Kallimachos *Ektheósis Arsinoés* költeményében*

Ebben a rövid tanulmányban Kallimachos *Ektheósis Arsinoes* c. költeményével kapcsolatban folytatott kutatásaim eredményeit¹ foglalom össze közérthető formában. A vers ugyanakkor kiválóan alkalmas arra, hogy jelen kötet tematikáját a hellenisztikus irodalom szemszögéből megvilágítsa. A költemény (*fr.* 228 Pfeiffer), melynek szövege egy Kr. u. 3. századi papiruszlap két oldalán (P. Berol. 13417 A^{r-v}) maradt fenn,² Kallimachos korai korszakának egyik reprezentatív-udvari darabja lehetett.³ Középpontjában II. Arsinoé, II. Ptolemaios Philadelphos testvére és hitvese áll, aki 270 nyarán hunyt el. A vers a királynő halhatatlan részének égi útját ábrázolja, miközben a földi szférát bizonytalanság és aggodalom tartja fogságban. A befejezés megbékélt, amelyben Arsinoé fizikai valóságának helyét a kultuszban kiteljesedő emlékezés mozzanata veszi át.

Arsinoé Kanópos félszigetén álló szentélye, ahol a megistenült királynőt Kypris-Zephyritis alakban részesítették kultikus tiszteletben, a hellenisztikus kultúra egyik legfontosabb emlékhelye, melyet az irodalmi emlékezet sem hagyott említetlenül: Kallimachos híres elégiáján (*fr.* 110: *Bereniké hajfürdje*) kívül több epigramma tanúskodik róla.⁴ Az *Ektheósis* értelmezésében az a feltételezés vezetett, hogy a vershez tartozó prózai összefoglalóban, az ún. milánói *diégésis* szövegében szereplő *emporion*, ahol az elhunyt királynőnek szentélyt létesítettek, nem az alexandriai kikötőben álló Arsinoeion, ahogy a kutatás eddig feltételezte,⁵ hanem a kanóposi kultuszhely. Hogy az *emporion* kifejezés a kanóposi szentélyt jelenti, az ökonómia elvén

* A tanulmány azonos című előadásom jegyzetelt változata, melyet 2022. november 11-én az *Emlékezet-kultúra eszközei és szimbólumai* c. konferencián adtam elő Budapesten, a KRE BTK Történettudományi Intézet, Klasszikus Ókori Szellemi és Anyagi Kultúrák Kutatócsoport meghívásából.

¹ Ezek részletes bemutatásához ld. ADORJÁNI Zsolt: „Kallimachos: *Ektheósis Arsinoés*. Rekonstrukciós kísérlet”. *AntTan.* LXVI, 2022/1. 1–23; ADORJÁNI Zsolt.: „Bemerkungen zur *Ektheósis Arsinoes* des Kallimachos: Gattung, Struktur und Inhalt”. *Philologus*, CLXV, 2021/1. 2–24.

² Az eredetit 2022. július 7-én a berlini papiruszgyűjteményben tanulmányozhattam, amiért hálás vagyok a gyűjtemény kurátorának, Dr. Marius Gerhardtnek.

³ Vö. Emanuele LELLI: „Arsinoe II in Callimaco e nelle testimonianze letterarie alessandrine (Teocrito, Posidippo, Sotade e altro)”. *ARF*, IV, 2002/1. 5 és Benjamin ACOSTA-HUGHES: „Aesthetics and Recall: Callimachus frs. 226–9 Pf. Reconsidered”. *CQ*, LIII, 2003/2. 480 („a court set-piece”).

⁴ Poseid. *ep.* 39. 2, 116. 6 sk., 119. 2; Kall. *Ait. fr.* 110. 54–58, *ep.* 5. Ld. még Poseid. *ep.* 37 A–B és Hedyl. *ep.* 4 G–P.

⁵ Rudolf PFEIFFER: *Kallimachosstudien. Untersuchungen zur Arsinoe und zu den Aitia des Kallimachos*, München, Max Hueber Verlag, 1922, 20; Peter Marshall FRASER: *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford, University Press, 1972, 25.

nyugvó valószínűségi következtetés: a Kanópos nevű félsziget Alexandria vonzáskörzetében található, az Εμπόριον szó jól illik hozzá, és Arsinoé kultusza bőségesen adatolt az itt álló szentéllyel kapcsolatban. Kevésbé ideális jelölt az alexandriai kikötőben álló Arsinoeion. Ezt ugyanis később építették ki, és soha sem fejezték be. Az Εμπόριον kifejezés azért juthatott a *diégétés* eszébe, mivel Arsinoé mint tengeri istennő tengerészekkel és kikötőkkel állt kapcsolatban, így az Εμπόριον eredetileg a templom helyszínének körülírásaként és a kultusz jellegének megnevezéseként szerepelhetett, de értelmezhetjük a szót minuskulával is εμπόριον köznévként. Nem tudjuk pontosan, hogy samosi Kallikratés mikor alapította a szentélyt Kypris Zephyritis kultuszával, mindenesetre a királynő halála után, amikor a költemény íródott, már létezett.⁶

Az *Ektheósis* műfaji besorolása nem egyszerű feladat. Pfeiffer kérdőjellel ugyan, de a μέλη ('lírai versek') ciklusához sorolja a költeményt.⁷ Mások a négy verset magába foglaló egység létezését is kétségbe vonták,⁸ ám én nem osztom szkepticizmusokat. Amennyiben a líra adta fogalmi keretek között maradunk, az *Ektheósis* jellemzőit leginkább a *thrénos* írhatná le. A pindarosi thrénosokban a gnómius kijelentések és a mítosz állhattak a középpontban, ami *mutatis mutandis* a műfaj simónidési megfogalmazására is igaz lehet. Kallimachosnál egyik sincs eredeti formájában jelen. A mítosz szerepét a mitikus és rituális köntösbe öltöztetett ptolemaiosi politika veszi át, melyben a klasszikus mitológia alakjai (Charis, Héphaistos [*absens*]) és helyszínei (Henna, Lémnos) másodlagos szerepet játszanak.

A thrénos módosult alakzatának megfelelően a benne foglalt narratív elem aránya is megnő és elégikus jellemzőkkel gazdagodik. Az elégia eredete hagyományosan éppen a halottak siratásával kapcsolódik össze. Kallimachos ezzel szemben politikai elégiát ír a szó valódi értelmében, a narratív szál így az aktuális-történelmi dimenzióba helyeződik át. Ezzel Kallimachos Simónidés nyomdokába lép, aki Plataia-elégiájában a kortárs történelem egyik neves eseményének állít emléket. A helytörténeti érdeklődésű historikus elégia útja Mimnermostól (*Smvrneis*) a 3. századi, kelta háborúkkal foglalkozó anonim verstörédékekig ível.⁹ Simónides Plataia-elégiája, melynek töredékei az „Új Simónidés” 1992-es megjelenésének köszönhetően váltak elérhetővé, minden bizonnyal a műfaj egyik csúcspontja és remekműve lehetett.¹⁰ Nem csoda tehát, ha Kallimachos éppen erre a műre hagyatkozott, amikor a maga saját, nehezen osztályozható alkotását megpróbálta elhelyezni a műfaj történetében.

⁶ Sabine MÜLLER: *Das hellenistische Königspar in der medialen Repräsentation. Ptolemaios II. und Arsinoe II.* (Beiträge zur Altertumskunde 263), Berlin – New York, De Gruyter, 2009, 266–280.

⁷ Rudolf PFEIFFER, *Callimachus*, I: *Fragmenta*, Oxford, Clarendon Press, 1949, 216.

⁸ Így például Emanuele LELLI: *Callimaco Giambi XIV–XVII*, Roma, In *Aedibus Athenaei*, 2005 passim (az iambosokhoz tartozóként).

⁹ Silvia BARBANTANI: Φάτις νικηφόρος. *Frammenti di elegia encomiastica nell'età delle Guerre Galatiche: Supplementum Hellenisticum* 958 e 969, (Biblioteca di Aevum Antiquum 15), Milano, Vita e Pensiero, 2011.

¹⁰ Martin Litchfield WEST: „Simonides redivivus”. *ZPE* XCVIII, 1993. 1–14.

[ἀλλὰ σὺ μὲ]ν νῦν χαῖρε, θεᾶς ἐρικύ[δος υἱέ]
 [κούρης εἶν]αλίου Νηρέος· αὐτὰρ ἐγὼ
 [κικλήσκω] σ' ἐπικούρον ἐμοί, π[ολυώνυμ]ε Μοῦσα,
 [εἴ πέρ γ' ἄν]θρώπων εὐχομένω[ν μέλαι·
 [ἔντυνο]ν καὶ τόνδ[ε μελ.]ίφρονα κ[όσμον ἄο]ιδῆς
 [ῆμετ]έρης, ἵνα τις [μνή]σεται ὕ[στερον αὐ]
 [ἀνδρῶ]ν [...]

(fr. II. 19–25 West²)

„Most viszont ég veled, a híres istennő, tengerlakó Néreus lányának szülötte. Én viszont téged szólítalak, soknevű Múzsza, amennyiben könyörgő emberek közel állnak szívedhez, fogd be igádba dalunknak ezen édes díszét is, hogy később is emlékezzenek a férfiakra [...]”

Ezen invokáció legkivált abban hasonlít Kallimachoséra, hogy a múzsainvokáció közvetlen közelében egy második személy is megszólíttatik: Simónidész először Achilleust mint mitikus paradigmát búcsúztatja el a himnuszokra jellemző fordulattal (χαῖρε), mielőtt a költő a Múzsához fordul, Kallimachosnál viszont a múzsaidézést követi a második vocativus (Arsinoé mint νύμφα). Mind Arsinoé, mind Achilles a (fél)isteni szférához tartoznak, mindazonáltal a mitikus-isteni világ viszonya az emberekéhez Simónidésnél még paradigmaticus jellegű, vagyis a mítosz vonatkozási pontként szolgál a történelmi jelen számára, míg Kallimachosnál a kettő határa egybemosódik: istenek és istenként tisztelt lények (Charis, Philótera) jelennek meg cselekvő erőként az emberi világban és emberek (Arsinoé) istenülnek meg. Ezen felül West helyreállításának megfelelően a Plataia-elégiában Achilles haláláról és temetéséről is szó esik: az általános szomorúság ábrázolása Achilles megsemmisülése miatt¹¹ hasonló az alattvalók megrendüléséhez Arsinoé halálát követően. Ez a „threnódikus” mozzanat a másik összekötő elem a két mű között. Ebből a szempontból jellemző Kallimachos előkép-használatára, hogy olyan részt emel ki a hosszabb költeményből, mely jellegében elüt a többitől (a múlandóság motívuma), ám amelynek hangulatát az alexandriai költő kiterjeszti verse egészére. Azt mondhatjuk tehát, hogy az előkép egyik partikuláris részletét saját műve meghatározó szólamává avatja.

Arsinoé halála után a holdszféra mentén az égi Szekér alatti régióba igyekszik (νύμφα, σὺ μὲν ἄστεριᾶν ὑπ' ἄμαξαν ἤδη / ... κλεπτομέν]α παρέθει<ς> σελάνα: 5 sk.). A Hold említése nem csupán azzal a körülménnyel függ össze, hogy Arsinoé teliholdkor távozott el, így útban égi lakhelye felé érintenie kellett a Hold szféráját. Kallimachos ismerhette azt a hagyományt is, mely az élysiumi mezőket a Holdnak feleltette meg, vagyis Persephoné birodalmát a holdszférába helyezte.¹² A Hold

¹¹ WEST (1998): 5 sk.

¹² Vö. Eduard NORDEN: *P. Vergilius Maro: Aeneis Buch VI*, (Sammlung wissenschaftlicher Commentare), Stuttgart – Leipzig, Teubner Verlag, 1927³ [repr. 1995²], 23–26. Már Pythagoras is „Persephoné kutyáinak” nevezi a bolygókat σύμβολα (fr. 58 C2 D–K) nevű megfogalmazásai egyikében.

asztronómiai szempontból átmenetet képez a halandó és halhatatlan világ között.¹³ Ez nem jelentéktelen mozzanat, hiszen a költeményben eleinte bizonytalanság övezi, hogy milyen sors vár Arsinoé halhatatlan *entelecheiájára*: vajon az istenek körébe fog felemelkedni vagy a földre visszatérni? Ez az ingatag státusz tükröződik egyrészt abban, hogy Arsinoé jövőbeli lakhelye csak körülírászerűen jelenik meg (a Hold *mellett* a Szekér *alá*), másrészt abban is, ahogy a királynő távozása után tanács-talan keresgélés és aggodó várakozás jellemzi az emberi és isteni szférát egyaránt. A végén kiderül, hogy Arsinoé nem tűnik el maradéktalanul az istenek világában, mivel emléke kultusz formájában továbbél a földön. Vagyis részben visszatér az égi szférából a földre. Erre a vezérgondolatra az írás végén még visszatérek.

A Persephoné–Hold-asszociáció vezeti az olvasót talán a legfontosabb irodalmi előképhez, a homérosi Démétér-himnuszhoz, mely a kallimachosi költemény egésze mögött kitapintható.¹⁴ Az alexandriai alattvalók mérhetetlen gyászának ábrázolását követően Philótera, Arsinoé korábban megboldogult testvére lép színre, akinek Szicíliában Démétér kultusza jutott osztályrészül.¹⁵ A megistenült Ptolemaida Henna felől érkezik és Lémnoson, Héphaistos otthonában lesz figyelmes az Egyiptom felől érkező füstgomolyra, ami aggodalommal tölti el. Szeretne a jelen-ség nyitjára bukkanni és megbízta Charist, a háziúr hitvesét, hogy az Athós hegyről kémlelje ki a füst forrását.¹⁶ A szicíliai Henna és az ismeretlen utáni kutakodás azok az elemek, melyek Philóterát a homérosi himnuszban megénekelt, lányát kereső Démétéréhez közelítik. Ez azt is jelenti, hogy Arsinoé (Philótera testvére) és Persephoné (Démétér lánya) megfelelnek egymásnak, amit a holdszférával kapcsolatban felfedett eschatológiai háttér is megerősít. Miként Arsinoé, úgy Persephoné is a keresés pillanatában a holtak birodalmában tartózkodnak: Persephoné Hádésnál az alvilágban, Arsinoé az „égi” alvilág (a holdszféra *Élysiuma*) közelében. Ezen kívül mindkettőjüket elragadták: Persephonét Hádés az alvilágba, Arsinoét a Dioskurosok az égbe.

Ezen felül a két mű megbékélt-kiengesztelő végkicsengése is rokonítható egymással. A homérosi himnuszban Hádés fiatal menyasszonyának isteneknek kijá-

¹³ Vö. például Ov. *met.* 15. 848 sk. (Caesar apotheózisában, melynek egyértelmű allúziós forrása Kallimachos műve, az államférfi lelke túlrepül a Hold szféráján).

¹⁴ Vö. Richard HUNTER: *Theocritus: Encomium of Ptolemy Philadelphus. Text and Translation with Introduction and Commentary*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2003, 50 sk.

¹⁵ Vö. FRASER (1972): 669 (igen óvatosan).

¹⁶ Ez a jelenet Thetis Héphaistosnál tett látogatásához (Hom. *Il.* 18) kötődik több szállal. Itt az érkezőt ugyanúgy Charis, a kovácsisten hitvese fogadja. Héphaistos maga azonban nincs jelen a kallimachosi látogatásnál és távollétéért mindössze egy szövegutalás kárpótol (60–64), melyben feltehetőleg tartózkodási helyére derül fény. A házon kívül levő házúr visszatérő motívumához vö. Kallimachos Artemis-himnuszát (Kyklóps-jelenet Lipari szigetén), ahol Héphaistos hasonlóan csak szöveges utalásként jelenik meg (*b.* 3. 73 sk.: a hároméves Artemis látogatása a műhelyben anyja karján), valamint Ap. Rhod. 3. 41–43 (Aphrodité egyedül otthon; vö. Hom. *Od.* 8. 283 [a férj távolléte mint a csel része]). Érdekes módon ezekben a jelenetekben csupa női alak az, aki a kovácsistent felkeresi (Philótera, Thetis, Artemis Létóval, Héra és Athéné).

ró megbecsülést helyez kilátásba, valamint uralmat minden felett, ami csak él és mozog (364–369). A diégésis szerint a költemény a királynőnek szentelt kultusz említésével ért véget (Dieg. X 12 sk.). Ennek egyik lehetséges módozata a verset lekerekítő jövendölés lehetett: Charis felfedi Philóterának testvére halálhírét és biztosítja, hogy neki is isteneknek járó tisztelet fog osztályrészul jutni. Kallimachos ezt a híradást a jelenetbe ágyazott etimológiai utalással is erősíthette: a két beszélő név ugyanis (Charis és Philótera) mindketten a szeretet/szerelem tövét (*char-*, *phil-*) tartalmazzák és így a φιλάδελφος (*testvérszerető*) uralkodópáros, II. Ptolemaios és II. Arsinoé személyére utalhatnak dinasztikus szimbólumként.¹⁷ Ezt a melléknevet Arsinoé, a vers címzettje közvetlenül halála után kapta meg, később pedig férje is felvette. Kallimachos tehát élhetett a *vaticinatio ex eventu* eszközével, amennyiben Charis mint megszemélyesített φιλότης előrevetíti, hogy Arsinoé Aphrodité képében mint Kypriis Zephyritis fog hatni és isteni tiszteletnek örvendeni a kanóposi szentélyben. Ez azonban csak feltételezés, ha mégoly valószínű is, mert a töredék Charis beszédének közepén megszakad (67–75).

Ha a költeményt erővonalaira való tekintettel még egyszer áttekintjük, két színtér rajzolódik ki világosan: az emberi Arsinoé anonim alattvalóival illetve az isteni Philóterával és Charisszal a középpontban. Mindkét cselekményszál meghatározója a kezdeti tudáshiány, mely nyugtalan kérdéssorozatokban nyilvánul meg: Arsinoé alattvalói nem tudják, hova tűnt hajdani úrnőjük és csillapíthatatlanul sóvároggnak jelenléte után. Philóterát hasonlóképpen gyötri a bizonytalanság, ami keresésre és kérdezősködésre ösztökéli. Végül hiteles forrásból (Charis) értesül nővére sorsáról és a rá váró isteni kultuszról. Ezzel eltűnik mindennemű tudásdeficit a költemény világából és átváltozik cselekvő tudássá, mely a két szférát összekapcsolja egymással. A isteni világ találkozik a földivel, amennyiben Arsinoé a halhatatlanok szférájában polgárjogra tesz szert, míg emlékezetek kultusz formájában él tovább a halandók körében. A jelen- és távollét ellentéte végső soron tehát a kultuszban békül meg. Kultusz és emlékezet a megboldogult királynő hatóerejének szellemi természetű, de nem kevésbé intenzív átélését teszik lehetővé.

Bibliográfia

- B. ACOSTA-HUGHES: „Aesthetics and Recall: Callimachus frs. 226–9 Pf. Reconsidered”. *CQ*, LIII, 2003/2. 478–489. DOI: [org/10.1093/cq/53.2.478](https://doi.org/10.1093/cq/53.2.478)
- ADORJÁNI Zs.: „Bemerkungen zur *Ektbeosis Arsinoes* des Kallimachos: Gattung, Struktur und Inhalt”. *Philologus*, CLXV, 2021/1. 2–24. DOI: [org/10.1515/phil-2020-0129](https://doi.org/10.1515/phil-2020-0129)

¹⁷ Vö. Kathryn GUTZWILLER: „The Nautilus, The Halkyon, and Selenia: Callimachus’s *Epigram* 5 Pf. = 14 G.–P.”. *ClAnt*, II, 1992/2. 207–209.

- ADORJÁNI Zs.: „Kallimachos: *Ektheosis Arsinoés*. Rekonstrukció kísérlet”. *AntTan*, LXVI, 2022/I. 1–23. DOI: 10.1556/092.2022.00001
- S. BARBANTANI: Φάτις νικηφόρος. *Frammenti di elegia encomiastica nell'età delle Guerre Galatiche: Supplementum Hellenisticum* 958 e 969, (Biblioteca di Aevum Antiquum 15), Milano, Vita e Pensiero, 2011.
- P. M. FRASER: *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford, University Press, 1972.
- K. GUTZWILLER: „The Nautilus, The Halkyon, and Selenia: Callimachus's *Epigram* 5 Pf. = 14 G.–P.”. *ClAnt*, II, 1992/2. 194–209.
- R. HUNTER: *Theocritus: Encomium of Ptolemy Philadelphus. Text and Translation with Introduction and Commentary*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2003.
- E. LELLI: „Arsinoe II in Callimaco e nelle testimonianze letterarie alessandrine (Teocrito, Posidippo, Sotade e altro)”. *ARF*, IV, 2002/I. 5–29.
- E. LELLI: *Callimaco Giambi XIV–XVII*, Roma, In Aedibus Athenaei, 2005.
- S. MÜLLER: *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation. Ptolemaios II. und Arsinoe II*, (Beiträge zur Altertumskunde 263), Berlin – New York, De Gruyter, 2009.
- E. NORDEN: *P. Vergilius Maro: Aeneis Buch VI*, (Sammlung wissenschaftlicher Commentare), Stuttgart – Leipzig, Teubner Verlag, 19273 [repr. 19959].
- R. PFEIFFER: *Kallimachosstudien. Untersuchungen zur Arsinoe und zu den Aitia des Kallimachos*, München, Max Hueber Verlag, 1922.
- R. PFEIFFER: *Callimachus*, I: *Fragmenta*, Oxford, Clarendon Press, 1949.
- M. L. WEST: „Simonides redivivus”. *ZPE* XCVIII, 1993. 1–14.

Rezümé

E tanulmány Kallimachos az elbunyt II. Arsinoé előtt tisztelgő költeményét elemzi. Először az Ektheósis Arsinoés műfaji kérdéseit és a mű szerkezetét vizsgáljuk. Ez vezet át a versben fellelhető irodalmi allúziók értelmezéséhez. Ezen felül tárgyaljuk a történelmi háttérrel is.

Kulcsszavak: Kallimachos, Arsinoé, Simónides, történelmi elégia, áthallás, kulturális emlékezet

Abstract

The Memory of Arsinoe II. in Callimachus' Ektheosis Arsinoes

This paper discusses the fragmentary poem Ektheosis Arsinoes by Callimachus as a memorialization of the deceased queen Arsinoe II, wife of Ptolemy II. First it looks at the genre and structure of the poem. This leads to the consideration of the allusions which can be detected in the text. In addition, the study offers a new hypothesis regarding the poem's historical context.

Keywords: Callimachus, Arsinoe, Simonides, historical elegy, allusion, cultural memory